

משנת 'הזהב' וסוגיית הגדרת מטבע ופרי בקניין ובמעשר

(משנה מד, א - מה, ב)^{*}

הקדמה - יסודות דיני הקניינים במשנה ובגמרא

משניות פרק ראשון במסכת קידושין עוסקות בסוגי הקניינים השונים. במשנה שם (א, ה) מפורטות דרכי הקניין של קרקעות ושל מטלטלין. בפירוש הרמב"ם למשנה זו מציין את המקורות שהביאה הגמרא (בבלי כו, ב) מן המקרא לכל אחת מדרכי הקניין.

בעניין קניין מטלטלין אומרת המשנה: 'נכסים שאין להם אחריות אין נקנין אלא במשיכה', ומבאר הרמב"ם עפ"י הגמרא שם: 'למדו לכך ממה שני וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך (ויקרא כה, יד¹) דבר הנקנה מיד ליד. כלומר, דבר שאפשר למסרו אין קנייתו מתקיימת אלא במסירה מיד ליד'.

בסוגיית הגמרא על משנתנו (מו, ב) מובא בשם רבי יוחנן: 'דבר תורה מעות קונות, ומפני מה אמרו משיכה קונה - גזירה שמא יאמר לו נשרפו חטיך בעליה' רש"י מסביר שמקורו של רבי יוחנן הוא בדיני הקדש, ששם נאמר בתורה: 'ונתן הכסף וקם לו'. אמנם, אין פסוק כזה בתורה, אך הגמרא מצטטת אותו בלשון זו במקומות רבים (13!). כוונת הגמרא היא לפסוק בויקרא כז, יט: 'וְאִם-גָּאֵל יִגָּאֵל אֶת-הַשְּׂדֵה הַמִּקְדָּשׁ אֲתוֹ וְיִסֹף חֲמִשִּׁית כֶּסֶף-עֶרְפָּךָ עָלָיו וְקָם לוֹ'. בתוספות (שבת קכח, א) הסבירו שלמרות שאין לשון הפסוק כן, 'דרך הש"ס לקצר ולומר בלשון אחר קצר'. אולם, עדיין הדבר צ"ע, שכן פסוק זה אף הוא נאמר בפדיון קרקע מן ההקדש, ולא מטלטלין. אמנם, מצאנו שלמדו ממנו לכל פדיון של הקדש ומעשר שני שאינו אלא בכסף.

* סוגיות פרק רביעי סוכמו עפ"י הנלמד בשיעורי החבורה הבוגרת בישיבה, במהלך הלימוד בזמן חורף תשפ"א. בתוך הדברים משוקעות סברות, חידושים ושאלות שעלו ונתבררו יחד עם כל בני החבורה. הואיל ובגוף הסיכומים לא צויינו דברים בשם אומרם, נזכיר כאן את שמות כל השותפים בחבורה: עמירם סלע, אביגד שמואל, שמעיה ברליון, מרדכי פרידמן, נתנאל גנירם, אברהם סקסונוב, יהודע אריאל. בנוסף, לובנו חלק מהדברים, וזכינו לעיתים להערות והארות, הפנייה והכוונה מרבנים ותלמידים נוספים, ובראשם: מו"ר הרב יוסף יוסיפון שליט"א, הרב יצחק צוקרון, הרב יהודה מעטוף, אוהד ברונשטיין וצור כהנא. תודה לכולם על השותפות והעזרה. ברוך ספיר.

¹ אע"פ שהפרשה שם בהקשרה ובכללותה מדברת דווקא על קנייני קרקעות, חז"ל למדו מהלשון 'מיד עמיתך', שפסוק זה מדבר על קניין מטלטלין - דבר הנקנה מיד ליד. אפילו ריו"ח מודה שפסוק זה עוסק במטלטלין, ולדעתו הפסוק בא ללמד שאין דין הונאה בקרקעות (ראה להלן מו, ב). למרות שמבחינת פשוטו של מקרא המילה 'מיד' יכולה להתפרש במשמעות של 'מרשות', כפי שהיא מתפרשת בפסוק 'ויקח את כל ארצו מידו', ובכך היינו משאירים את הפסוק בהקשר של קניין קרקעות, נראה שהדרשה מבוססת על ראיית המילה 'מיד' כמיותרת, ולכן מגבילה את תכני הפסוק רק לדברים הניתנים מיד ליד.

אם כן, מסוגיית הגמרא נראה שריש לקיש סובר שמן התורה קניין מטלטלין אינו אלא במשיכה, כפשוטה של המשנה בפרק ראשון של קידושין (אם כי לא מפורש בדבריו שמעות אינן קונות מן התורה). לעומת זאת, רבי יוחנן סובר שמן התורה קניין מטלטלין אינו אלא בכסף. אולם, למעשה, גם ריו"ח מודה לר"ל שאין כסף יכול לקנות מטלטלין, משום שחכמים תקנו שלא יקנה, כדי שלא יתרשל המוכר מלהציל פירותיו של הקונה, כל זמן שעדיין לא הוציאם מרשותו. בהתאם לכך, לדעת ריו"ח, מדברת המשנה בקידושין על דין נכסים שאין להם אחריות לאחר תקנת חכמים.

בהמשך לדברים אלה, יש לדון גם בדיני משנתנו שמבוססת בחלקה הראשון על עיקרון שאין מטבע קונה את המטלטלין.

לדברי רבי יוחנן, כל דיני המשנה שלפנינו בעצם התחדשו בעקבות תקנת חכמים שכסף אינו קונה. תקנה זו מחייבת אותנו להגדיר ביחסי קניין בין סוגי מטבעות שונים, מה נחשב במעמד של מטבע ומה נחשב במעמד של פרי.

לעומת זאת, לשיטת ריש לקיש, אם נאמר שלדעתו גם מדאוי אין מטלטלין נקנים אלא במשיכה, ולא בכסף, נצטרך לומר שהצורך להגדיר מטבע ופרי הוא מן התורה. אולם, בשלב זה, אין לנו יודעים להסביר מדוע, לדעת ר"ל, מעמדה של משיכת הכסף הוא פחות משמעותי ממשיכת הפירות.

מערכת יחסי הקניינים במשנה

במשנתנו שנויה רשימה של יחסי קניין בין חמישה סוגי מטבעות (זהב, כסף, נחושת, מעות רעות ואסימון) שהאחד 'קונה' את חברו, אך אין חברו 'קונה' אותו.

המשנה מסיימת שיחס זה קיים באופן כללי בין מטבע למטלטלין, שהמטלטלין 'קונים' את המטבע, ואילו המטבע אינו 'קונה' את המטלטלין. הראשונים מסבירים שלעניין זה כל המטבעות השונים נחשבים 'מטבע' ביחס למטלטלין.² מכאן אנו יכולים ללמוד, שכל מטבע שאמרנו ש'קונה' את חברו, בעצם נחשב כמטלטלין לגביו.

מדרגה שלישית שמופיעה במשנה היא היחס בין סוגי המטלטלין השונים, שעליה נאמר: 'כל המטלטלין קונין זה את זה'.

החלפת מטבעות העשויים מאותה מתכת

לעניין היחס בין המטבעות עצמן, אין התייחסות מפורשת במשנה. בחידושי הריטב"א כתב:

² כן כתב הרא"ש (ד, א), והביא לכך שלוש ראיות מן הסוגיות: [1] דהא לרי' יוחנן להני תרי לישני קמאי מחללין פירות על דינר. וללישנא בתרא אפי' לר"ל מחללין פירות על דינרים מדאורייתא. [2] וה"נ אמר לקמן ואין דינר זהב קונה טלית. [3] וגם אינו נעשה חליפין למ"ד אין מטבע נעשה חליפין כדמוכח לקמן דפריך הזהב קונה את הכסף מאי לאו בחליפין? לבסוף, דקדק הרא"ש כמו שכתבנו מלשון המשנה עצמה: [4] וכן מוכח מתני' דקתני מטלטלין קונים את המטבע ואין מטבע קונה המטלטלין והאי מטבע אכולהו מטבע השניין ברישא קאי דכולהו קרויין מטבע כל זמן שלא נפסלו. ואשמעי' דאע"ג דגבי טיבעא דחשיב מינייהו חשיב פרי. לגבי מטלטלין חשיב טיבעא'.

כל שלא נפסלו אינן קונין זה את זה, ואפי' דינרי זהב בדינרי זהב, דכל לגבי נפשיה לעולם טבעא הוי לענין מקח וממכר.

הריטב"א כותב זאת, למרות שלענין הלואה החמירו שלא ללוות דינרי זהב בדינרי זהב למ"ד דדהבא לגבי כספא פירא הוי. לאור זאת, מורה הריטב"א למעשה ביחס למטבעות שבימיו:

ואלו הטורניזים של כסף או הזהובים או הכפולות - פירא נינהו, דהא לא חריפי, ואסור ללוותם זה בזה כל היכא דלית ליה.

אבל מטבע של מדינה זו והוא מתחלף במלכות אחרת, כיון דלא קפדי עליה ובאתריה הוי טבעא גמור, אף באידך נמי טבעא חשיב ואפי' לגבי הלואה ואין בו משום רבית, וכן דעת קצת רבותינו ז"ל, אבל יש חוששין בדבר זה.

הריטב"א מדבר על סוג אחד של מטבע שהיה קיים בזמנו, שהשימוש בו לא היה מקובל, שנחשב פרי לעניין איסור ריבית, אך טוען שאין להחיל דין זה על מטבע של מדינה זרה, למרות שאין השימוש בו נפוץ בארצו, כיון שניתן להחליפו כשמוגיעים לאותה מדינה זרה שלה הוא שייך, והוא כן נחשב מטבע גמור במקומו.³ גם בפסקי הרא"ש (ד, א) כתב כמו הריטב"א, שהמטבעות אינם קונים זה את זה, למרות שחכמים אסרו ללוות דינר בדינר, משום שיכול להיות בהם איסור ריבית אם ערכם אינו נחשב מוחלט:

ודוקא מטבע דלא סגי קונין זה את זה, אבל מטבע דסגי כגון זהב ונחשת מעות הרעות ומעות היפות אינן קונין זה את זה ואף על גב דמטבע חשוב כלי לענין (קנין) [כסף]. חד לגבי דחבריה טיבעא הוי ולא קני טיבעא לטיבעא. ואף על גב דלענין הלואה חשיב דהבא לגבי דהבא פירא ואסור ללות דינר בדינר. שאני התם כיון שהיוקר והזול תלוי בו ולא בדינר כסף הוי כמו סאה בסאה.

לעומת זאת, ביחס למטבעות שאינן יוצאות במקום זה, אף אם יוצאות במקום אחר, כתב שהם נחשבות כפרי לגמרי:

ודינרין דאמר דהוי טיבעא לגבי פירא ושאר מטלטלין, היינו דוקא דינרין דסגייין בההוא אתרא וזבני ומזבני בהו אינשי. אבל דינרין דמיפסלו ולא זביני ומזבני בהו אינשי אלא מי שישנן בידו הולך אל השולחני להחליפן או מוליכן למקום שהם ניתנין או מוכרן למי שהולך למקום שהן ניתנין - לא הוו טיבעא, אלא פירי הוו לכל מילי.

הרא"ש מבין שכך הדין גם ביחס בין כסף לנחושת במקום שאין רגילים להשתמש במטבעות כסף:

וכן הדין נמי במטבע של כסף - באתרא דלא סגי פירא הוי. כדתנן כל המטלטלין קונין זה את זה, ואמר ר"ל (מו, ב): 'אפי' כיס מלא מעות בכיס

³ ואין לדמות זאת ליפסלתו מדינה' להלן (מו, ב) שנחשב פרי, וניתן לקנותו בחליפין, כיון שמטבע זר לא נפסל במדינה זו.

מלא מעות'. ותרגמא ר' אבא: בדינר אנקא ואנגרא - חד פסלתו מלכות וחד פסלתו מדינה, וכיון דלא סגי - הוי ליה פירא ומיקני בחליפין. לדבריו, יש לומר, שדחיית הגמרא לדברי רב אשי להלן (מד, ב), שהנחושת נחשבת פירא לגבי הכסף גם במקום שבו עיקר המסחר הוא באמצעות פרוטות, היא נכונה רק במקום שבו גם הכסף יוצא בהוצאה, אך במקום שרק הנחושת יוצאת בהוצאה - הנחושת תיחשב מטבע גם ביחס לכסף.

על איזה קניין מדובר במשנה?

בחינושי הריטב"א (מד, א) הסביר שהלשון 'קונה' במשנה כוונתה לקניין בתורת דמים 'דכל שנתן זהב בכסף - הזהב הוא הנקנה, והכסף הוא הקונה והדמים, וצריך שימשוך הדבר הנקנה'. יש לשים לב שהלשון 'קונה' של המשנה היא שונה במשמעותה מהביטוי 'קונה' בלשוננו, ואפילו בלשונו של הריטב"א עצמו בתוך אותו משפט. אנחנו משתמשים בלשון 'קונה' בד"כ ביחס לדבר שהוא האמצעי, ואילו המשנה משתמשת בלשון 'קונה' דווקא ביחס לדבר שהוא המטרה, ומחדשת שאין הקניין נגמר עד שנעשית הפעולה בחפץ הנקנה, שהוא המטרה, ואין די בהעברת המטבע, שהוא האמצעי בלבד.

בהמשך לכך מסביר הריטב"א, שגם עצם משמעות המילה 'קונה' במשנה אינה מכוונת לקניין חפץ מסויים שניתן כנגד הדבר הנמשך, אלא רק להחלת החוב הממוני שסוכם ביניהם כתמורה לקניין. הריטב"א מסביר שהמשנה נקטה לשון זו 'אף על פי שאין לשון קנין אמור אלא כשקונה דבר מסויים', כדי לרמוז לדין השנוי בברייתא שם (מה, ב) 'כיון שמשך את הזהב נקנה הכסף בכל מקום שהוא', שהוסבר בגמרא במשמעות - 'כדאמר ליה'. כלומר, 'אי אמר ליה 'מארנקי חדשה יהיבנא לך' - לא מצי יהיב ליה מארנקי ישנה'.

אם כן, הקניין שעליו מדובר במשנה אינו קניין מוחלט של שני חפצים שעברו כל אחד מבעלות הצד האחד שבקניין לצד השני, אלא החלת ההסכם בין שני הצדדים באופן שלא יוכל הצד האחד לחזור בו ולבטל את העסקה ללא הסכמת הצד השני ועשיית פעולת קניין חדשה.

לשיטת ריו"ח - מדוע ביטלו קניין כסף במטבעות?

ה'פני יהושע' התקשה בהבנת היסוד של המשנה לשיטת ריו"ח שמדאורי' מעות קונות, וחכמים ביטלו את קניינם רק בגלל גזירה שמא יאמר לו 'נשרפו חיטיך בעליה'. לדבריו, לא מובן מה הטעם בגזירה זו ביחסים שבין שני סוגי מטבעות, ובפרט הדבר קשה לפי הבנתנו במשנה (כפי שהבאנו בשם הריטב"א) שבכל מקרה אין מדובר בקניין של מטבעות מסויימים, אלא בחוב בלבד (ועיי' לעיל מג, א בתוד"ה 'מאי איריא', שכתבו שביחס למטבעות לא שייכת הגזירה כיון שכספים אין להם שמירה אלא בקרקע, או כיון שמותר לו להשתמש בהם לדעת ריו"ח, וממילא חייב באחריותם באופן מלא).

הפניי מציין שמלשון הסמ"ע (רג ס"ק טו) נראה שמסביר שכאשר תקנו שמעות אינן קונות לא חלקו חכמים, ותקנו כך גם במקרים שבהם לא קיים החשש שמא יאמר לו 'נשרפו חיטיך בעליה'. אולם, הוא מתקשה לקבל הסבר זה, כיון שהוא

טוען שי'מסוגיא דגמרא דלקמן משמע להדיא דהיכא דלא שייך טעמא דנשרפו חטיך לא תקנוי.

אין לומר שכוונתו למקרים שמובאים בגמרא להלן (מו, ב - דמים שהם כחליפין'; מו, א - 'מכור לי באלו'), שבהם העמידו על דין תורה שהמעות קונות, שכן הגמרא שם נימקה דינים אלה בכך שהם 'מילתא דלא שכיחא', שלא גזרו בה חכמים, ולא בכך שלא קיים בהם טעם הגזירה. לכאורה, כוונתו לדין 'עלייתו של לוקח המושכרת ביד מוכר' להלן (מט, ב) (למרות שדין זה הובא שם בשם רבי שמעון, הפוסקים הבינו שאין תלות בין הברייטא לבין דברי ר"ש במשנה, ולא חלקו עליו חכמים בדין זה). דין זה מבוסס על הסברא שכיון שמדובר בעלייתו של לוקח, לא שייך טעם הגזירה, ולכן המעות קונות, ולא אומרים 'לא פלוג רבנן'.

יתכן שיש לדחות את קושיית הפני"י, ולהסביר שאכן 'לא פלוג רבנן'. אמנם, במקרה של 'עליית לוקח מושכרת ביד מוכר', הפירות נמצאים בפועל כבר ברשות הלוקח, ואז לא רק מתבטל טעם הגזירה, אלא זו בכלל לא המציאות שעליה גזרו.⁴ לעומת זאת, גם במקום שהגדרת המעות והפרי הינה יחסית בלבד סוף סוף מדובר בקניין דמים רגיל, שכלפיו 'לא פלוג רבנן', וחלה תקנת חכמים שהמעות אינן קונות, אלא רק משיכת החפץ הנקנה.

מדוע הכסף אינו קונה את הזהב?

במשנתנו שנינו: 'הזהב קונה את הכסף והכסף אינו קונה את הזהב'. בסוגיית הגמרא מתברר שזוהי משנתו של רבי בזקנותו, אך בילדותו שנה הפוך: 'הכסף קונה את הזהב והזהב אינו קונה את הכסף'.

הגמרא מסבירה שסברת ילדותו של רבי היא שהדבר החשוב יותר הוא הנחשב 'מטבע', ואילו סברת זקנותו היא שהדבר 'חריוף' יותר, שיוצא בהוצאה ועובר לסוחר' (לשון רש"י), כלומר, שמתקבל על ידי כל אחד - הוא הנחשב מטבע.

שתי הגישות מחפשות מעלה בדבר הנחשב 'מטבע'. אולם, הדברים מחייבים הסבר: מדוע דווקא מעלתו של הדבר גורמת לכך שהעברתו מרשות לרשות לא תוכל לגמור את הקניין?

יתכן ששתי הגישות מגדירות את המטבע על בסיס ראיית המטבע ככלי היעיל יותר להתקבל כתמורה לחפצים. אדם יעדיף לקבל דבר חשוב, מתוך הנחה שחשיבותו מורה על ערך מוחלט יותר גבוה, וכן על סיכויים יותר גבוהים שמחמת חשיבותו יתקבל במקומות אחרים כתמורה לחפץ שהוא ירצה לקנות בעצמו. כמובן, 'חריפות' הדבר גם היא מורה על היותו כלי יעיל לשימוש במסגרת המסחר בין בני אדם על מנת לייצג את הערך של סחורותיהם.

לסברתו של רבי יוחנן, שכסף אינו קונה בגלל גזירת חכמים, יש מקום לומר שדווקא מעלותו של הכסף, אשר מקילות על העברתו מן הקונה למוכר, לעומת

⁴ ועיי' במ"מ על הרמב"ם בהלכות מכירה (ג, ו), שהבין שלדעת הרמב"ם הקניין במקרה זה הוא בכלל קניין חצר. ועיי' בדברי אבן האזל על הלכה זו, שהסביר, דאדרבה, דווקא במקרה זה אנו רואים את העיקרון ש'לא פלוג רבנן', וגם במקרה שכן שייכת הגזירה שמא יאמר לו נשרפו חטיך בעליה, כגון שהלוקח המשכיר אינו דר שם, בכל זאת לא תקנו לו חכמים משיכה, כיון שהפירות נמאים ברשותו.

הסחורה עצמה, שיתכן שהעברתה לרשות הקונה דורשת יותר מאמץ, היא שחייבה את חכמים לתקן שהמקח לא ייגמר עד למשיכת המטלטלין ע"י הקונה. לעומת זאת, לסברת ריש לקיש, לכאורה, נצטרך לטעון שיסוד ההבדל ההלכתי הוא בהבנה שהפסוק שדיבר על משיכה עסק דווקא במשיכת המטלטלין, ולא במשיכת הכסף. יתכן שפרשנות זו מבוססת על הבנת מושגי הקנייה והמכירה שמדובר עליהם בפסוק כלא רלוונטיים ביחס לכסף, שהוא אינו הדבר הנמכר והנקנה, אלא רק התמורה. אמנם, התייחסות זו לכסף כאמצעי שהוא מוגבל ביכולתו לפעול פעולות קנייניות היא מפתיעה לאור העובדה שבשאר דיני הקניינים אנו מכירים את הכסף כאחד האמצעים היעילים לגמירת הקניין: בקידושי אשה, בעבדים, בקרקעות ובהקדשות (ששם הוא האמצעי הבלעדי). ניתן להציע הסבר לגישה זו, בכך שהתורה אמנם מכירה במעמדו המיוחד של הכסף, כאמצעי קנייני שיצר האדם, אך רק במקומות שבהם יתכן קושי עקרוני בביצוע פעולת הקניין הבסיסית של הכנסה לרשות הקונה. לכן בקניין מטלטלין שבמהותם מיועדים להכנסה פיסית לרשות הקונה, היא דורשת שהכנסה זו תעשה בפועל, ולא מאפשרת להתבסס על אמצעי אחר למימוש הקניין.

ההכרעה בין גירסת ילדותו של רבי לגירסת זקנותו

המו"מ בסוגיית הגמרא

בסוגיית הבבלי הובאו ארבעה מקורות שתומכים בגירסת ילדותו של רבי:

- א. רב אשי ביקש להוכיח כגירסת ילדותו של רבי ממבנה המשנה, אך נדחה.
- ב. רבי חייא הובא כמי שסובר שמותר ללוות ולהלוות דינר זהב בדינר זהב, ולשלם דינר זהב אף אם התייקרו הדינרים. אך הגמרא דחתה, שבמקרה שבו נאמרו דבריו היו לרב (הלווה) דינרים להחזיר כבר בשעת ההלוואה, ולכן נחשב שנקנו מיד למלווה (בתו של רבי חייא) והתייקרו ברשותה.
- ג. התנא של הברייתא שמשערת את היחסים הכמותיים בין סוגי המטבעות השונים, התייחס גם לזהב כמטבע גמור, ושיער באמצעותו את כמות הכסף הנדרשת לתשלום חמישה סלעים לצורך פדיון הבן.
- ד. מחלוקת בית שמאי ובית הלל אם מותר לחלל סלעי כסף של מעשר שני על דינרי זהב (במשנת מעשר שני ב, ז) מוסברת כמבוססת על כך שבית שמאי מגדירים את הזהב כפרי, ואילו בית הלל מגדירים אותו ככסף (לפי הלישנא בתרא בדף מה עמוד א, גם בית שמאי מודים שהזהב נחשב כסף, אלא שהם דרשו 'כסף ראשוני ולא 'כסף שני').

האם ריו"ח סובר כב"ש

רבי יוחנן אסר ללוות דינר בדינר, משום חשש לאיסור ריבית אם יתייקרו הדינרים. בגמרא מעמידים את דבריו בדינרי זהב אליבא דב"ש, שסוברים שהזהב נחשב פרי לעומת הכסף, ולכן, בניגוד לכסף, יש בהלוואתו בעיה של ריבית. בתוס' (ד"ה 'אלא לבי"ש') כתבו אפשרות אחת שלמרות שדברי רבי יוחנן נאמרו סתם, אין ללמוד מכך שדין זה הוא פסק ההלכה לשיטתו - כדעת בית שמאי, אלא שדבריו רק נאמרו בשיטתם של בית שמאי. בהתאם לכך, בתוספות שלאחר מכן

(ד"ה 'ושאני הלואה') כתבו שיתכן שיש להבחין בין שני המאמרים של רבי יוחנן שהובאו בגמרא: המאמר שבו אמר רבי יוחנן סתם ש'אסור ללוות דינר בדינר' - יתכן שדיבר על דינרי כסף, ובשיטת בית הלל. אולם, המאמר שבו אמר 'אע"פ שאמרו אסור ללוות דינר בדינר, אבל מחללין מעשר שני עליו', בוודאי נאמר בדינרי זהב ובשיטת בית שמאי, שאם לא כן אין בדברי ריו"ח שום חידוש, שהרי כו"ע מסכימים במשנה שמחללים פירות על סלעים, והוויכוח בין ב"ש לבית הלל הוא רק אם ניתן לחלל את אותם סלעים על דינרי זהב.

אולם, בתוס' (ד"ה 'אלא לב"ש') כתבו גם אפשרות נוספת בהסבר דברי ריו"ח: 'סבר לה כמתנאי דהזהב קונה את הכסף'. לכאורה, עפ"י דבריהם נצטרך לומר שמחלוקת בית שמאי ובית הלל שהובאה במשנת מעשר שני מבוססת על גירסת ילדותו של רבי, אך עפ"י ההלכה שהיא כגירסת זקנותו, נצטרך להחליף את השיטות או לומר שב"ה לא חולקים על כך שהזהב נקרא פרי ביחס לכסף, ובכל זאת מתירים לחלל עליו כיון שסוף סוף הוא נחשב כסף לעניין מעשר, או שמתירים את ההחלפה אפילו בפירות כשם שהתירו (ב"ק צו, ב) להחליף מעות מעשר בבהמה, למרות שהיא בוודאי פרי, כאשר אין אפשרות אחרת להוליך את המטבעות שבידו לירושלים, כיון שהמלכויות מקפידות זו על זו (ע"י מד, ב בתוד"ה 'וטבעא אפירי לא מחללינן').

עוד יש לומר, שלמסקנת הסוגיא (מה, א-ב) מחלוקת בית שמאי ובית הלל בעניין חילול סלעים על דינרים אינה נובעת מהגדרת הזהב כפרי דווקא לדעת בית שמאי, אלא לכו"ע גם הזהב נחשב מטבע לעניין זה, והאיסור לדעתם הינו גזירה שמא ישהה עליותיו לירושלים עד שיתמלאו הסלעים לכדי דינר זהב. אדרבה, ההבנה שאיסורם של ב"ש מבוסס על דין דאוי שאין מחללים כסף על פרי נדחתה למסקנה (מה, ב) מדקדוק לשון המשנה ששנתה את הדברים כהנחיה 'לא יעשה', ולא כדין בתוקף החילול 'אין מתחללים'.

הכרעת הפוסקים - רב האי גאון, רי"ף והמאור

הרי"ף (כו, א-ב) מבסס בשלב ראשון את ההכרעה שהזהב נחשב מטבע ביחס למטלטלין אחרים, וכן לעניין חילול פירות מעשר שני.

את המחלוקת בין גירסת ילדותו של רבי לזקנותו הוא מסכם כמחלוקת תנאים שלא הוכרעה, אך יש לפסוק בה כגירסת זקנותו, עפ"י מאמר רבין בשם ריו"ח, שמגדיר את הזהב כמטבע ביחס לפירות וכפרי ביחס לכסף, ולכן יש בו איסור ריבית. לדברי הרי"ף, מאמר זה הובא בגמרא כהלכה, ולא נמצא עליו חולק בגמרא.

דברי הרי"ף הנ"ל נאמרו כנגד שיטת רב האי גאון שהכריע שהזהב נחשב כפרי לכל דבר ועניין.

גם בתוס' (מה, א ד"ה 'ושאני הלואה') הביאו בשמו של ר"ח את שיטת רב האי גאון, וכתבו שיתכן שהיא מבוססת על שינוי חברתי-כלכלי שחל בין ימי התלמוד, שאז היה הזהב נחשב מטבע, לימי רב האי גאון שכבר לא היה הזהב כלל יוצא בהוצאה.

גם הרי"ף עצמו סייג את הכרעתו בניגוד לרב האי גאון, ואמר שכוונתו רק לדינרי זהב מסוג שיוצא באותו מקום, ואנשים יכולים לקנות ולמכור בהם דברים. לעומת זאת, הרי"ף מודה שדינרים שאינם מתקבלים כמטבע במקום מסויים, ומי

שישנם בידו יש לו רק שלוש אפשרויות: א. ללכת להחליפם ב'בי טבעא'. ב. ללכת איתם למקום אחר, שבו הם מתקבלים ככסף. ג. למכרם לאדם שנוסע למקום שבו הם מתקבלים ככסף - הרי דינרים אלה נחשבים כפרי לכל דבר ועניין.

אולם, הרי"ף מוסיף שדין זה יהיה נכון גם ביחס למטבעות כסף שיהיו במעמד שכזה. לדבריו, דין זה מפורש בגמרא להלן (מו, א) בפירושו של רשב"ל למשפט במשנה 'כל המטלטלין קונים זה את זה', שמעמיד בכיסים מלאים מעות, שרבי אבא מעמיד אותם במעות שפסלתם מלכות או מדינה, ולכן נחשבים כפרי לכל דבר.

שיטת הרי"ף מנוגדת במפורש לשיטה שהביא הריטב"א לעיל בשם 'קצת רבותינו' ביחס למטבעות של מלכות אחרת, שסבר שכל שהוא נחשב מטבע במקומו, נחשב מטבע גם במקומות אחרים:

אבל מטבע של מדינה זו והוא מתחלף במלכות אחרת, כיון דלא קפדי עליה ובאתריה הוי טבעא גמור, אף באיךד נמי טבעא חשיב ואפי' לגבי הלואה ואין בו משום רבית, וכן דעת קצת רבותינו ז"ל, אבל יש חוששין בדבר זה. לשיטת 'קצת רבותינו' צריך לומר שדינר שפסלתו מלכות או מדינה הוא דינר ששייך לאותה מדינה, ואינו יוצא יותר בשום מלכות אחרת.

המאור חולק על גישת הרי"ף שלומד מדברי ריו"ח שהזהב נחשב מטבע לעניין מעשר, שהוא צריך להיחשב מטבע גם לעניין מקח וממכר מול מטלטלין אחרים. הראייה של המאור שאין תלות בין שני התחומים היא מכך שהגמרא (מה, א) טענה שאין שום דעה שסוברת שאסור להלוות דינר כסף בדינר כסף, למרות שהגמרא ידעה שישנה גירסת ילדותו של רבי, שבוודאי יש תנאים שסוברים כמותה, שהכסף נחשב כפרי ביחס לזהב.

לאור זאת, טוען בעל המאור שלמסקנה יש להכריע כזקנותו של רבי לעניין מקח וממכר, 'דבתר חורפא אזלינן', ולכן הזהב נחשב פרי לגמרי. לעומת זאת, לעניין מעשר, לדעת בית הלל, ישנו ריבוי מיוחד שגם הזהב נחשב כסף, ומאחר שהתורה לימדה שהוא נחשב כסף, הרי הוא חשוב כמטבע לעומת הכסף עצמו, כיון שהוא חשוב יותר, ולעניין מעשר הגדרת הכסף היא עפ"י החשיבות (כילדותו של רבי).

מעמד מטבעות נחושת מול כסף זהב

רב אשי רצה להוכיח מהמשנה עצמה שגירסת ילדותו של רבי היא הנכונה, שהרי אם הכסף נחשב מטבע לגבי זהב, למרות שהזהב חשוב יותר, כש"כ שהוא נחשב מטבע לגבי נחושת שהרי הוא גם חריף וגם חשוב.

הגמרא דחתה את ראיית רב אשי בטענה, שעדיין היתה הו"א שהנחושת תיחשב מטבע לגבי הכסף, בגלל שיש מקומות שבהן היא יוצאת בהוצאה ועוברת לסוחר יותר מהכסף.

נראה שהריטב"א הבין מדחיית הגמרא שהקריטריון של 'חריף' להגדרת 'מטבע' לעולם גובר על החשיבות, ולכן נזקק להסביר מדוע באמת הכסף נחשב 'מטבע' לעומת הנחושת:

ואף על גב דלזקנותיה דרבי כל דחריף טפי הוי טיבעא ונחשת חריף טפי דמסגי בכל דוכתא, הא פירשו בגמרא דאפילו הכי כספא הוי עיקר טיבעא,

דלא משמשי בפריטי אלא בדברים דקים דלא אפשר בכספא, דכל דאפשר בכספא לא משמשי אלא בכספא.

הריטב"א טוען שגם במקומות שבהם ממעטים להשתמש בכסף לעומת הנחושת, אין לראות זאת כנובע מחיסרון ב'חריפותו', אלא כהכרח מקומי שנובע מכך שרוב המסחר נעשה בדברים שערכם פחות, ולכן אינם מצדיקים שימוש בכסף. אולם, גם במקומות אלה, מבחינה עקרונית, הכסף הוא החריף, והדבר צפוי לבוא לידי ביטוי בעסקאות גדולות.

מתוך כך הוא מכריע גם בשאלת היחס בין נחושת לזהב, שאין לה התייחסות מפורשת במשנה:

ושמעין מהאי טעמא דדוקא לגבי כספא הוי נחשת פירא, אבל לגבי דהבא נחשת טיבעא הוי, דהא נחשת חריף ודהבא לא חריף כלל.

הריטב"א טוען שדין זה לא נשנה במשנה במפורש, כיון שלא ניתן היה ללמוד ממנו שגם הכסף אינו קונה את הזהב, כי הייתי חושב ששם תכריע חשיבות הזהב, ולעומת זאת עכשיו ששנינו שהכסף אינו קונה את הזהב, ולמדנו שהחריפות מכריעה, ניתן ללמוד ממנו כש"כ שהנחושת אינה קונה את הזהב:

וא"ת: א"כ אמאי לא קתני הזהב קונה את הנחשת והנחשת אינו קונה את הזהב? "ל דאי תנא הכי הוה אמינא דוקא נחשת דחריף טובא ומסגי בכל דוכתא, להכי קתני דאפילו לגבי כספא דחשיב קצת ולא חריף כולי האי בכל דוכתא, הוי דהבא פירא לגבי דידיה, וכש"כ לגבי נחשת דחריף טפי ומסגי בכל דוכתא.

אף הרא"ש (ד, א) מביא בשם התוספות כדברי הריטב"א:

כתבו התוס' דנחשת הוי טיבעא לגבי דהבא, והביאו ראייה מדהוה ס"ד דאפי' לגבי כספא הוי טיבעא. ואף על גב דדחי לה, מ"מ כיון דס"ד להחשיבו אפי' מכסף, אף על גב שזה נדחה, מ"מ אכתי נשאר לו החשיבות טיבעא נגד זהב.

אולם, הוא חולק עליהם, וטוען שהנחושת צריכה להיחשב פרי לעומת הזהב: ויראה לי דפירא הוי לגבי דהבא, דנהי דאהני לכספא חריפיה לבטל חשיבות הזהב ולשווייה פירא. שאני כספא דאיהו נמי חשיב וגם חריף טפי דסגי בכל דוכתא. אבל נחשת דלא חשיב. אף על גב דסגי בכל אתרא, לא אהני ליה חריפותיה לבטל חשיבות הזהב. וכן משמע סידרא דמתני' דאחרון אחרון גריעא וחשיב פירא טפי מן הראשון. נחשת גריעי מזהב ומעות הרעות גריעי מנחשת ואסימון גרע ממעות הרעות שנסדקו.

הרא"ש טוען שהגמרא לא דחתה את הסברא של חשיבות בהגדרת 'מטבע', אלא רק הוסיפה את הקריטריון של חריפות, שיכול להכריע בדבר שיש לו חשיבות מצד עצמו.

הרא"ש טוען שיש לדקדק כך מסדר המשנה, ש'אחרון אחרון גריע וחשיב פירא טפי מן הראשון'. יש להעיר, שתוספות (מד, א ד"ה 'הזהב') לא קיבלו דקדוק זה, וכתבו שלפחות לשיטת ר"ת יש לומר שאסימון יוצא בהוצאה יותר ממעות הרעות, וממילא ייחשב כמטבע ביחס אליהם, למרות שנשנה במשנה אחרון.

ה'פני יהושע' טען, שגם התוספות שכתבו שהנחושת נחשבת מטבע ביחס לזהב, לא התכוונו שמטבע זהב יקנה את הנחושת, אלא ששניהם נחשבים מטבע ואינם קונים זה את זה, כמו שזהב אינו קונה את הזהב ונחושת את הנחושת. לדבריו, מובן למה דין זה לא נשנה במשנה:

'משום דלא קתני אלא הנהו דאחד קונה חבירו ולא נקנה בקנין חבירו, וכן הנהו דקונין ומקנין כדקתני במטלטלין, אבל הנהו דאין קונין ולא מקנין זה את זה לא קתני הכא'.

הפני' רוצה לדקדק כהבנתו בתוס' מלשון הטור (רג) כשמביא את דעת ר"י, שכתב: 'יש לו דין מטבע, ולא נקנה הזהב במשיכתו', אך לא כתב שהנחושת נקנה במשיכת הזהב.

האם יש מעמד של מטבע למתכות השונות מצד עצמן?

ראשית, יש לציין לדברי תלמיד הרשב"א, שכתב שהמשנה דברה דווקא על מטבעות כסף צרוף, אך תערובת של כסף במטבע אינה משנה את מעמדה, אלא היא מוגדרת עפ"י עיקר החומר שממנו היא עשויה:

דבר ברור נראה שמעות אלו שיוצאין עכשיו בכל מלכות ומלכות אף על פי שיש בהן תערובת קצת של כסף דין מטבע של נחושת יש להן ובכל מקום קונה את הכסף.

נראה שדבריו מבוססים על הסברא שראינו לעיל בריטב"א, שגם במקומות שבהם לא נפוץ השימוש במטבעות כסף, אין זה אלא מסיבה טכנית, שערכי הסחורות הנקנות הם בד"כ נמוכים מכדי להצדיק שימוש בכסף, ולכן מטבעות הכסף עדיין נחשבים מטבע לעומת הנחושת החריפה, והוא מחדש שכך יהיה הדין גם ביחס למטבע נחושת שמעורב בה מעט כסף.

בחידושים המיוחסים לריטב"א כתב בדין 'אסימון', שאסימון של כסף אמנם נחשב פרי ביחס למטבע כסף, אך עדיין נחשב מטבע ביחס למטבע זהב, כיון שהוא עומד לצורה. בשם רבו הוא מרחיק לכת עוד יותר וכותב שיש ללמוד מלשון התוספתא, שגם חתיכה של המתכת כסף יכולה להיחשב מטבע ביחס לחתיכה של זהב:

ונראה לרבי דהכי משמע מלשון התוספתא 'דקתני כל שהוא נקנה קונה, הא בעי למימר אפילו חתיכה של כסף בחתיכה של זהב לעולם הזהב קונה את הכסף, לפי שהוא נקנה. לפי שבני אדם נוהגין שהכל קונין בכסף ומוכרין בכסף שאדם שואל מחברו בכמה זקוקים של כסף תתן לי זקוק של זהב ואין אומרין כמה זהב תתן לי בזה הכסף ש"מ דודאי פירא הוי, דכל דבר שאינו חתיכה יותר מחבירו היינו פירא.

אמנם, מצד אחד דברי רבו של בעל החידושים מתאימים לסברא שקיימת הגדרת מטבע במתכת כסף מצד עצמה, אך הוא סובר שעדיין יש למטבע גמורה של זהב עדיפות על אסימון אפילו שהוא של כסף:

ובפירא לא צריכא לפרש הך מתני' דהזהב קונה את הכסף בדינרין שהן מטבע, אלא במשמע הלשון של זהב היינו חתיכה של זהב קונה חתיכה של כסף. הלכך מאי אסימון שקונה את המטבע? היינו כל אסימון קונה מטבע

מינו ולא מטבע של דבר אחר, אבל מטבע של זהב קונה אפילו אסימון של כסף ואפילו חתיכה של כסף.
אולם, בעל החידושים בעצמו דוחה סברא זו :

ואין נראה לי לפי שעיקר הסחורה אינה נקנית ונעשית אלא במטבע של כסף, וכל שאר הדברים בין חתיכה של זהב וכסף בין מטבע של זהב בין אסימון של כל המינים פירא הוה, וקונין במשיכתן את המעות של כסף ועל כולן שנו בתוספתא הנקנה קונה.

הניסוח של דבריו הוא סתום, שכן הוא מונה באותה רשימה מטבע של זהב עם אסימון של כל המינים ועם חתיכה של זהב או של כסף. קצת משמע שהוא מתייחס למטבע של זהב,⁵ וכן לאסימון של כל המינים כפרי גמור, ובכלל לא כמטבע.

גם ביפני יהושע' כתב שלולא דברי התוספות (מד, א ד"ה 'הזהב' וד"ה 'אסימון') היה נראה לומר שאסימון אינו נחשב מטבע כלל, ויכול לקנות אפילו מטלטלין.⁶ הוא רוצה לדקדק כך מלשון הרמב"ם (פ"ו מהל' מכירה ה"ב) :

לשונו של זהב ושל כסף הרי הן כעשיות של ברזל או של נחשת, והכל כשאר המטלטלין הן, ונקנין בקנין וקונין זה את זה בהחלפה כמו שביארנו, אבל המטבעות של כסף או דינרין של זהב או המעות של נחשת, הרי הן כולן דמים כנגד שאר המטלטלין, והנותן את אחד מהן דמי המטלטלין לא קנה עד שימשוך או יגביה כמו שביארנו, ואין אחד מהן נקנה בקנין ולא נעשה קנין.

ברמב"ם מציב מצד אחד 'לשונו של זהב ושל כסף', ומצד שני 'מטבעות של כסף או דינרין... או מעות'. אין בדבריו התייחסות מפורשת לאסימון, אך המגיד משנה כתב על דבריו: 'ואפשר ג"כ שהוא מפרש אסימון האמור במשנה (דף מ"ד) כדברי רש"י ז"ל כסף שאין עליו צורה וזה לשונו שהזכיר'.

ממתי חל תוקף הקניין?

המאירי כתב בשם הראב"ד שלמרות שלאחר נתינת המעות עדיין יכולים שני הצדדים לחזור בהם מהעסקה, תוקף הקניין חל כבר מרגע התשלום: הלכה כחכמים שאף הלוקח חוזר, ומ"מ כל שלא חזרו בהם והעמידו את ממכרם - קנאו לוקח משעה ראשונה. ואם הקדישו או נתנו או מכרו בין נתינת מעות למשיכה - לכשימשוך מיהא קנה הקדש או לוקח או מקבל

⁵ כשיטה שהזכירו הראשונים (עי' הג"מ ו, ב) בשם רב האי גאון. ועי' ביאור הגר"א (רג ס"ק יז בליקוט) שהסכים עם דעת הגאון.

⁶ ובסוף דבריו כתב: 'ואין להקשות דא"כ דאסימון בכלל מטלטלין נינהו ליערבינהו וליתנינהו אסימון ומטלטלין קונין את המטבע ואין מטבע קונה אסימון ומטלטלין, דהא בבבא דרישא נמי יש להקשות כן ליתני הזהב והנחשת קונין את הכסף ואין הכסף קונה את הזהב ונחשת אלא על כרחך דמילי מילי קתני וא"כ כל מה שיש לפרש שם יתפרש ג"כ בבבא דסיפא ואין להאריך'.

מתנה, שהרי משעה ראשונה קנאו ושלו הוא מקדיש או מוכר או נותן. וכן כתובה גדולי המפרשים במסכת עירובין בסוף פרק חלון.

פירושו של הראב"ד למסכת עירובין אינו מצוי בידינו. יתכן שדין זה מבוסס על ההכרעה כריו"ח, ש'דבר תורה מעות קונות', ולכן מבין הראב"ד שגזירת חכמים לא נזקקה לעקור את תוקף קניין המעות, אלא רק השאירה את האפשרות ביד שני הצדדים לחזור בהם מהעסקה עד שתושלם משיכת המטלטלין. כפי שנראה להלן, יתכן שדי בכך על מנת ליצור למוכר תמריץ להמשיך ולשמור על הסחורה כל עוד היא עדיין מצויה ברשותו.